

De verhouding van Kiliaans Eerste Dictionarium (1574) tot de Thesaurus van Plantin

door

DR. FR. CLAES

Vaak is beweerd dat het eerste, beknopte Nederlands-Latijnse *Dictionarium Teutonico-Latinum* van Kiliaan niets anders zou zijn dan een afzonderlijke uitgave van zijn bijdrage tot de veel uitvoeriger Nederlands-Frans-Latijnse *Thesaurus Theutonicae linguae*, die Plantin in 1573, een jaar voor Kiliaans *Dictionarium*, had uitgegeven. Volgens de heer Max Rooses, de eerste conservator van het Museum Plantin-Moretus, was de *Thesaurus* samengesteld door enige correctoren van Plantin, o.a. door Kiliaan. Over Kiliaans *Dictionarium* schreef Rooses: „Geen twijfel of van Kiel benuttigde voor zijn woordenboek wat hij voor den Thesaurus van Plantijn had bijeengebracht”¹. Dr. J. Storme, die in 1914 in zijn doctorale dissertatie de *Thesaurus* bestudeerde en met Kiliaans *Dictionarium* vergeleek, schreef in dezelfde zin dat „de eerste uitgaaf van Kiliaan's woordenboek bijna een letterlijk afschrift is van den Thesaurus”². Ook Prof. R. Verdeyen was van mening „dat Kiliaan's kopij voor den Thesaurus werd afgeschreven en verkocht” als een nieuw *Dictionarium*³.

Prof. K. Heeroma daarentegen legde de nadruk op een aantal nieuwe elementen in Kiliaans *Dictionarium*: „Naast de praktische Thesaurus, waaraan hij als bediende van Plantijn zijn krachten had moeten geven, stelde Kiliaan nog een wetenschappelijk liefhebberijboekje samen, zijn *Dictionarium* van 1574, waarin hij zijn lust tot taalvergelijking kon botvieren. Plantijn moet in die wetenschappelijke liefhebberij van zijn ondergeschikte iets gezien hebben, want anders zou hij de Thesaurus zeker niet door Kiliaan in

1. M. Rooses, *Hoe de woordenboeken van Plantijn en Kiliaan tot stand kwamen*. Gent, 1880, blz. 15.

2. J. Storme, *Proeve eener Critiek op den Thesaurus Theutonicae linguae* (in handschrift bij de Kon. Vlaamse Academie te Gent), blz. 72-74; cfr. het verslag van W. De Vreese, in *Verslagen en Mededeelingen der Kon. Vlaamsche Academie*, 1914, blz. 444-445.

3. R. Verdeyen, Inleiding tot de *Colloquia et Dictionariolum septem linguarum*, I. Uitgaven van de Antwerpsche Bibliophilen, nr. 39. Antwerpen's-Gravenhage, 1926, blz. LXXXIX.

wetenschappelijke geest – zonder Franse vertalingen en mét geleerde etymologieën – hebben laten omwerken... de Thesaurus is geen eigenlijke bron, maar een voorlopige ordening van uit andere bronnen verzameld materiaal. Kiliaan is natuurlijk tot de bronnen zelf, d.w.z. tot de excerpten daaruit, teruggegaan”⁴.

Over het ontstaan van de *Thesaurus Theutonicae linguae* en over Kiliaans activiteit bij Plantin heb ik echter nieuwe gegevens gehaald uit het archief van het Museum Plantin-Moretus. Rooses had in de boekhouding van Plantin gevonden dat deze op 25 september 1563 aan zijn corrector Kiliaan een *Dictionarium Latino-gallicum* van Robert Estienne gaf „pour en traduire le francois en flameng” ; op 16 september 1564 was Kiliaan klaar met dit werk⁵. Rooses meende dat het hier ging over Kiliaans bijdrage aan de *Thesaurus*⁶, maar hij had er niet op gelet dat het woordenboek waaraan Kiliaan werkte, in de boekhouding altijd *Latino-gallicogermanicum* of *Latinogermanicum* genoemd wordt (*Germanicum* betekent hier duidelijk Nederlands) en dat het altijd goed onderscheiden wordt van het *Dictionarium Germanicolatino-gallicum* of *Dictionaire flameng francois latin*⁷. Dit laatste woordenboek, ongetwijfeld de Nederlands-Frans-Latijnse *Thesaurus*, was volgens de boekhouding vooral het werk van een ander corrector van Plantin, André Madoets, die er van begin 1564 tot 15 september 1565 aan werkte ; nog twee correctoren werden betaald voor het nazien van de tekst van Madoets : Augustin van Hasselt

4. K. Heeroma, *Iets over oude woordenboeken*, in *Album René Verdeyen*, Brussel-Den Haag, 1943, blz. 240.

5. *Archief van het Museum Plantin-Moretus, Register III : Journal des affaires commençant en Octobre 1563*, f° 4, f° 8 en f° 18.

6. M. Rooses, *Hoe de woordenboeken van Plantijn en Kilianus tot stand kwamen*, blz. 8-11.

7. Cfr. o.a. *Archief, Register IV : Le grand livre des affaires començant en Octobre 1563 :*

f° 63v 1563

25 novembre Dictionarum latinogallicum par Corneille Van Kiel...

1564...

16 sept. Pour reste du livre a Corneille Van Kiel 4-7-4
mis a compte le 26 Avril 1565

f° 86v 1565

Dictionaire flameng latin francois

9 avril A bon compte sur led. livre que fait André Madoets et Mr Quentin Steenhart 4-12- -
compte le 26. Avril 1565

Archief, Register I : Fournisseur de papier et imprimerie 1563-1567 :

f° 18 1565

Dictionarium Latino gallico germanicum die dar adi 26. April A Chri. Plantino L. 4.7.4. pr reste de la traduction du francois...

f° 58 Dictionarium germanicum latinogallicum die dar adi 26. April pr resto del suo conto... 4-12- -

op 14 mei 1564 en Quentin Steenhart van november 1564 tot februari 1566⁸.

In de boekhouding van Plantin, die van 1563 af volledig bewaard is, vinden we verder alleen gegevens over het drukken van het *dictionnaire flameng latin françois*: in januari 1566 werden enige bladen gedrukt, maar in februari 1567 werd opnieuw van voren af aan begonnen en in mei van dat jaar was ongeveer een zesde deel van het woordenboek gedrukt; pas vijf jaar later zette Plantin het drukken voort, waarmee hij in januari 1573 klaar kwam⁹. De *Thesaurus Theutonicae linguae* verscheen inderdaad op 29 januari 1573, zoals achteraan in het woordenboek gedrukt staat.

De vraag is nu wat er dan wel gebeurde met het vertaalwerk van Kiliaan, met zijn vertaling van het *Dictionarium Latino-gallicum* van Estienne. Andere teksten, waaraan m.i. tot nu toe te weinig aandacht is besteed, leren ons meer hierover. Begin 1564 had Plantin aan de „Conseil privé du Roy” een privilege aangevraagd voor verscheidene vertaalwoordenboeken; in het toestemmend antwoord van 13 maart 1564 lezen we: „comme Icelluy suppliant (= Plantin) a en main ung dictionaire latinogallicum en fort grand volume imprime a paris par Jacques Dupuis, lequel il a locuplete et augmente et y ioinct les significations et expositions en langue thioise, pour servir à la ieunesse de par decha, lequel il voudroit bien imprimer en diverses sortes, assavoir en lugne mectant le latin devant, en lautre le franchois, et en lautre le thiois, et aussy voudroit il imprimer les expositions en italien avecq leurs distintz indices et tables”¹⁰. Het *Dictionarium Latino-gallicum* waarover het hier gaat, is vermoedelijk het woordenboek van Estienne dat Kiliaan volgens de boekhouding op dat ogenblik aan het vertalen was; het *Dictionarium Latino-gallicum* werd na de dood van Robert Estienne opnieuw uitgegeven door zijn vroegere medewerker Jacques du Puys in 1560 en 1561¹¹. Naar het voorbeeld van dit woordenboek wilde Plantin blijkbaar verscheidene Nederlandse vertaalwoordenboeken laten verschijnen: een met het Latijn vooraan, dit kan het werk van Kiliaan zijn, het

8. *Archief, Register III: Journal des affaires commençant en Octobre 1563*, f° 23, f° 32, f° 35; *Register XXXI: Livre des Ouvriers 1563-1574*, f° 1, f° 3 en f° 42v.

9. *Archief, Register IV: Le grand livre des affaires començant en Octobre 1563*, f° 86v (betalingen aan Madoets en Steenhart); *Register XXXI: Livre des Ouvriers 1563-1574*, f° 11, f° 15, f° 53; *Register L: Journal 1572*, f° 98; *Register XXXII: Livre des ouvriers 1571-1578*, f° 18.

10. *Archief, Register 1179: Privilèges plantiniens*, nr. 139.

11. C. Beaulieux, *Liste des dictionnaires, lexiques et vocabulaires français antérieurs au „Trésor” de Nicot (1606)*, in *Mélanges de Philologie offerts à Ferdinand Brunot*. Paris, 1904, blz. 386.

Latinogallicogermanicum; een tweede met het Frans vooraan, waarover we verder niets horen¹², en een derde met het Nederlands vooraan, waarschijnlijk de *Thesaurus*; hoe het vierde woordenboek, met verklaringen in het Italiaans, er moest uitzien, is niet duidelijk.

In zijn voorrede op twee andere werken, uit 1566 en 1567, spreekt Plantin eveneens over Nederlandse vertaalwoordenboeken (in het meervoud!) die hij weldra wil uitgeven¹³. Op 14 januari 1572 ten slotte krijgt Plantin een verlenging van zijn privilege van 1564; in dit nieuwe privilege lezen we dat hij „uuytgesteld hadde die andere (dictionaria) te drucken, te weten den latijnschen int franschois ende duytsch, ende den duytschen int franschois ende latijn overgesedt”; de verlenging die hij vraagt, betreft echter „principalijck den duytschen dictionarium int franschoys ende Latijn overgesedt”¹⁴. Ongetwijfeld voegt Plantin dit eraan toe omdat hij juist op het punt staat door te gaan met het drukken van de *Thesaurus*. Het Latijns-Frans-Nederlandse woordenboek waarover hij hier ook spreekt, werd echter nooit gedrukt en moet wel de vertaling zijn die Kiliaan gemaakt had van het *Dictionarium Latinogallicum* van Estienne.

Kiliaan zelf schrijft in de voorrede op zijn *Dictionarium Teutonico-Latinum* van 1574 dat Plantin aan verscheidene personen

12. Zou dit een nieuwe druk van het *Vocabulaire francois-flameng* van G. Meurier kunnen zijn? Dit woordenboek, reeds in 1557 bij Plantin uitgegeven, was eigenlijk een Nederlandse bewerking van het Frans-Latijnse *Petit Dictionnaire des mots Francois* van Estienne. Van 1562 af gaf Meurier echter al zijn werken, o.a. in 1562 een nieuwe uitgave van zijn *Vocabulaire* en in 1563 een *Dictionnaire flameng-francois*, bij Van Waesberghe uit. Het is mogelijk dat Meurier de medewerker aan Plantins woordenboeken was die zich terugtrok na Plantins vertrek uit Antwerpen in december 1561. Over deze medewerker schreef Plantin in de minuut van zijn voorrede op de *Thesaurus*: „quand certaine autre rencontre adverse arresta derechef l'entiere course de mes entreprises de quoy s'ensuivit que depuis ie n'ay rien veu de l'un de mesdicts entrepreneurs” (C. Plantin, 31 janvier 1573, in *Archief, Register VIII*, f° 58; cfr. C. Plantin, *Correspondance*, publiée par M. Rooses et J. Denucé, III. Uitgaven van de Antwerpsche Bibliophilen, Antwerpen, 1911, blz. 292). In het klad luidde de laatste zinsnede: „dont sensuivit que lun de mes entrepreneurs douvrage pensant que par tel retardement il deust estre frustre de son salaire aliena son labour” (C. Plantin, entre 13 et 20 janvier 1573, in *Archief, Register VIII*, f° 43v). In de definitieve, gedrukte tekst van de voorrede staat alleen: „quand certaine autre rencontre adverse arresta derechef l'entier cours de mes efforts. Quelque temps apres toutefois, ayant reprins courage, aucuns de ces entrepreneurs m'apportèrent leurs copies” (C. Plantin, Voorrede tot de *Thesaurus Theutonicae linguae*, f° § 2v).

13. In de voorrede op *Vivae Imagines Partium Corporis Humani Aereis Formis Expressae*, die gedateerd is 1 maart 1566, al is het boek pas in 1572 verschenen, en in de opdracht van *La première et la seconde partie des dialogues françois pour les jeunes enfants. Het eerste ende tweede deel van de françoische r'samensprekinghen, overgheset inde nederduytsche spraecke*, 1567.

14. *Archief, Register 1179: Privilèges plantiniens*, nr. 139; dit privilege wordt bewaard samen met dat van 1564.

opdracht gegeven had verschillende Nederlandse woordenboeken samen te stellen: „Cum ab hinc annos aliquot Christophorus Plantinus diuersis diuersa Teutonicae linguae Dictionaria concinnanda committeret; me quoque id temporis, ut pro mei ingenij modulo aliquid meditarer et tentarem, inuestigauit”¹⁵. Hier stelt Kiliaan dus ook dit *Dictionarium* voor als behorend tot een reeks Nederlandse woordenboeken, op touw gezet door Plantin.

Nu is juist het privilege in Kiliaans *Dictionarium* van 1574 zeer belangwekkend, omdat dit naar alle waarschijnlijkheid ontleend is aan het privilege dat Plantin op 14 januari 1572 gekregen had voor verscheidene woordenboeken, maar vooral voor de *Thesaurus*. In dit laatste woordenboek staat echter een ander privilege afgedrukt, gedateerd 4 februari 1572, dat tien jaar geldig is, terwijl het eerste slechts zes jaar geldig was.

Kiliaans privilege nu is in het Latijn gesteld en dateert van 14 januari 1573, dus precies één jaar later dan het oudere van Plantin, maar het komt er opvallend goed mee overeen. Het latere jaartal 1573 kan aan het privilege gegeven zijn om het langer te laten gelden in de ogen van hen die het oorspronkelijke stuk niet zagen, of het kan ook een gewone drukfout zijn. Beide privileges zijn zes jaar geldig en bevatten inzonderheid dezelfde speciale bepaling tegen correctoren van Plantin die bij een ander drukker een woordenboek met het Nederlands vooraan zouden willen uitgeven. Het privilege van 14 januari 1572 schrijft dat correctoren van Plantin „hebben copien genomen ende deselve aen andere drukkers vercocht”¹⁶. Volgens Rooses zou deze maatregel rechtstreeks tegen Kiliaan gericht zijn, maar tussen 14 januari en 4 februari 1572 zou Plantin een overeenkomst gesloten hebben met Kiliaan, want het nieuwe privilege van de *Thesaurus* spreekt niet meer over een maatregel tegen correctoren. De voldoening die Plantin gekregen had, zou erin bestaan dat Geeraard Smits het *Dictionarium* van Kiliaan nu gedeeltelijk voor rekening van Plantin drukte en van de weduwe en erfgenamen van Jan Steels. Daarom zou Plantin het privilege dat eigenlijk voor de *Thesaurus* bestemd was, hebben afgestaan aan Kiliaan¹⁷.

In navolging van Rooses spreken ook Storme en Verdeyen over de „omwisseling van de privileges”, die volgens hen verklaard

15. C. Kilianus, *Dictionarium Teutonico-Latinum*, Voorrede.

16. *Archief, Register 1179: Privilèges plantiniens*, nr. 139.

17. M. Rooses, Inleiding op *Kilianus' Latijnsche gedichten*. Uitgaven van de Antwerpsche Bibliophilen, nr. 6. Antwerpen, 1880, blz. XII; cfr. M. Rooses, *Hoe de woordenboeken van Plantijn en Kilianus tot stand kwamen*, blz. 14.

moet worden door het feit „dat Kiliaan's kopij voor den Thesaurus werd afgeschreven en verkocht”¹⁸.

Nu moeten we er toch rekening mee houden dat het privilege van 14 januari 1572 niet één enkel, maar verscheidene woordenboeken van Plantin beschermdde. Wel dacht deze toen vooral aan de *Thesaurus*, maar toch sprak hij uitdrukkelijk ook over een Latijns-Frans-Nederlands woordenboek dat hij nog wilde uitgeven, vermoedelijk het vertaalwerk van Kiliaan. Kan Plantin de uitgave van dit werk om een of andere reden niet vervangen hebben door die van het Nederlands-Latijnse *Dictionarium* van Kiliaan? Plantin had Kiliaan in elk geval tot het samenstellen van dit *Dictionarium* aangespoord – zo zegt Kiliaan in zijn voorrede – en kon de bescherming ervan door een privilege op zich nemen.

In Plantins plan paste naast de uitvoerige Thesaurus bovendien uitstekend nog een beknopt woordenboek met het Nederlands vooraan. We weten immers, o.a. uit het privilege van 1564, dat Plantin voor zijn woordenboeken het voorbeeld van Robert Estienne voor ogen had; deze nu had uitvoerige en beknopte woordenboeken uitgegeven, zowel met het Latijn als met het Frans vooraan¹⁹. Behalve de Nederlands-Frans-Latijnse *Thesaurus* en het Latijns-Frans-Nederlandse woordenboek, die in januari 1572 persklaar waren, had Plantin reeds vroeger, in 1562, het Latijns-Grieks-Frans-Nederlands *Dictionarium Tetraglotton* uitgegeven, dat hij kon beschouwen als een beknopt woordenboek met het Latijn vooraan. Door een beknopt woordenboek met het Nederlands vooraan zou Plantin de reeks volledig maken en het model van Estienne toegepast hebben op het Nederlands, juist zoals Frisius dat, met de hulp van Maaler, gedaan had voor het Duits.

Dat het *Dictionarium* van Kiliaan slechts gedeeltelijk voor rekening van Plantin werd gedrukt, is geen reden om aan onenigheid

18. R. Verdeyen, Inleiding tot de *Colloquia et Dictionariolum septem linguarum*, I. blz. LXXXIX; J. Storme, *Proeve eener Critiek op den Thesaurus Theutonicae linguae*, blz. 74; W. De Vreese was het met deze redenering echter niet eens: cfr. *V.M.K.V.A.*, 1914, blz. 451.

19. Dit was volledig in overeenstemming met de wens van de gezaghebbende humanist J. L. Vives, die in 1531 in zijn *De tradendis disciplinis* aandrong op een „dictionarium Latinae linguae, quod nullum est plenum satis et iustum. Istudque sit duplex, alterum enumeratione tantum vocabulorum, breui interpretatione adiecta, alterum copiosius dictis authorum intermistis: quod faciet, non solum ut securus sit lector, et expositione acquiescat, verum etiam ut sciat quoque quemadmodum usus sit, quod forte eum sine exemplo lateret. Expediet in quaque etiam vulgari lingua geminum pueris tradi, unum quo Latina verba reddantur vulgaribus, alterum qui vice versa vulgaria Latinis” (J. L. Vives, *Libri XII De Disciplinis, Hi de Corruptis Artibus Doctissimi viri notis, illi de tradendis Disciplinis cuiusdam Studiosi Oxoniensis annotationibus illustrati*, s.l., 1612 (eerste uitgave in 1531), Liber tertius, blz. 291). Cfr. over deze vertaalwoordenboeken van Estienne mijn artikel *Latijnse woordenboeken en het ontstaan van de lexicografie in de volkstaal*, in *Hermeneus*, 39 (1968), inz. blz. 233-235.

met Kiliaan te denken ; het *Tetraglotton* van 1562, waarvan Plantin officieel zelf de auteur was, verscheen ook met verschillende uitgeversadressen, o.a. met dat van Jan Steels, wiens weduwe en erfgenamen nu deelden in de uitgave van Kiliaans *Dictionarium*.

Had het bovendien nog zin een maatregel gericht tegen Kiliaan in diens eigen woordenboek af te drukken, als Plantin intussen, zoals Rooses aanneemt, al een overeenkomst met hem gesloten had ? Ligt het niet veeleer voor de hand dat die maatregel tegen een ander corrector gericht was ? De oorspronkelijke Nederlandse tekst van het privilege beschermt inzonderheid de *Thesaurus* en wel omdat Plantins correctoren er een afschrift van gemaakt hebben. Uit de boekhouding nu weten we dat André Madoets het voornaamste werk voor de *Thesaurus* geleverd had, er de eigenlijke auteur van was, en dat hij de tekst ook overgeschreven had²⁰. Zou er wel meer dan één afschrift van de uitvoerige *Thesaurus* gemaakt zijn ?

Een sterk argument voor de veronderstelling dat de maatregel tegen Madoets gericht was, is dat deze sinds 17 maart 1566 niet meer in dienst was bij Plantin²¹. Het Latijnse privilege in Kiliaans *Dictionarium* verbiedt namelijk dat iemand een woordenboek met het Nederlands vooraan en met een vertaling in het Latijn, Frans of een andere taal, zou uitgeven „cuiuscumque opera, praesertim vero alicuius qui ab hinc quindecim plus minus annos in officina typographica eiusdem Plantini per aliquod tempus Correctoris officio functus fuerit”. De bepaling van een termijn van vijftien jaar en de toevoeging „per aliquod tempus” hadden zin als de maatregel gericht was tegen Madoets, maar niet als hij gericht was tegen Kiliaan, die in 1574 nog steeds werkzaam was bij Plantin.

Er is dus m.i. geen sprake van dat Plantin het verschijnen van Kiliaans *Dictionarium* oorspronkelijk had willen verhinderen ; ik meen integendeel dat Plantin van het begin af het woordenboek van zijn corrector heeft willen beschermen en dat hij het beschouwde als een gepaste aanvulling op zijn *Thesaurus*.

Hoe zit het nu met de grote overeenkomst die Storme gevonden heeft tussen de tekst van de *Thesaurus* en die van Kiliaans *Dictionarium* ? Hij noemt het laatste woordenboek immers „bijna een letterlijk afschrift” van het eerste. Toch heeft hij ook verschillen gevonden : in het *Dictionarium* ontbreken alle zinnnetjes en ook

20. *Archief, Register III: Journal des affaires commençant en Octobre 1563*, f° 23 : „9 avril 1565... 272 feuillets dud. Dictionaire, apres qu'André Madoets les eu rescrits”. In zijn voorrede op de *Thesaurus* zegt Plantin uitdrukkelijk dat hij het hele woordenboek deed overschrijven : „transcrire le tout au net, pour le mettre soubz la presse” (f° § 3).

21. *Archief, Register XXXI: Livre des Ouvriers 1563-1574*, f° 3.

veel alleenstaande woorden uit de *Thesaurus*; soms geeft Kiliaan meer woorden, maar over het algemeen zijn dit vreemde woorden, meestal van Franse oorsprong; het komt ook voor dat Kiliaan Latijnse vertalingen weglaat of er omgekeerd enige toevoegt²².

Zelf heb ik op 750 Nederlandse woorden van Kiliaan er 227 (30,2 %) in de *Thesaurus* gevonden met volledig dezelfde reeks Latijnse vertalingen, 185 (24,6 %) met gedeeltelijk dezelfde en 43 (5,7 %) met volledig verschillende vertalingen; 295 woorden van Kiliaan (39,3 %) ten slotte staan niet in de *Thesaurus*. De overeenkomst van Kiliaans *Dictionarium* met de *Thesaurus* van Plantin is dus vrij groot voor de Nederlandse woorden – volgens mijn steekproeven staat 60,5 % van Kiliaans trefwoorden in de *Thesaurus* –, maar voor de Latijnse vertalingen, die voor de verwantschap toch veel belangrijker zijn, is de overeenkomst niet zo groot als Storme scheen te zeggen – slechts 30 % heeft precies dezelfde Latijnse vertalingen. Voor de woorden waarvan de Latijnse vertalingen slechts gedeeltelijk overeenstemmen, lijkt de verklaring van Storme bovendien te simplistisch, als hij zegt: „Men ziet heel duidelijk dat Kiliaan het verwijt als zou hij van Plantijn afgekeken hebben, heeft willen ontgaan: zo geeft hij soms de vertalingen in een andere volgorde op, voegt er soms al een woord bij en laat vaak ook woorden weg”²³. Moeten we in die gevallen eerst niet onderzoeken of er geen andere bron in het spel kan zijn?

Kan de overeenkomst tussen de *Thesaurus* van Plantin en het *Dictionarium* van Kiliaan voortkomen uit Kiliaans vertaling van het *Dictionarium Latinogallicum* van Estienne als uit een gemeenschappelijke bron, waaruit zowel Madoets voor de *Thesaurus* als Kiliaan voor zijn *Dictionarium* putte? De *Thesaurus* vertoont zeker verwantschap met het *Dictionarium* van Estienne, tal van zinnnetjes en zegswijzen stemmen zelfs letterlijk overeen, maar hiervoor kunnen andere woordenboeken, bewerkingen van Estienne, tussenschakels geweest zijn. In elk van die gevallen komt de *Thesaurus* immers evenveel of meer overeen met een ander woordenboek, vooral met het *Dictionnaire francoislatin* van Thierry. Dit is een latere uitgave van het Frans-Latijnse woordenboek van Estienne, dat zelf een „omkering” was van zijn *Dictionarium Latinogallicum*. Het woordenboek van Thierry laat bovendien evenals de *Thesaurus* en Kiliaans *Dictionarium* op het trefwoord in de volkstaal gewoonlijk een reeks Latijnse synoniemen volgen, terwijl in het *Dictionarium* van Estienne op het Latijnse trefwoord

22. J. Storme, *Proeve eener Critiek op den Thesaurus Theutonicae linguae*, blz. 72-73.

23. J. Storme, *Proeve eener Critiek op den Thesaurus Theutonicae linguae*, blz. 85.

verscheidene Franse vertalingen volgen. De overeenkomst van vele reeksen Latijnse synoniemen bewijst dat Thierry een bron geweest is van de *Thesaurus* en van Kiliaans *Dictionarium*; alle overeenkomst echter die ik tussen deze twee woordenboeken en het *Dictionarium* van Estienne heb gevonden, kan ook op een andere wijze verklaard worden, zodat ik meen dat Kiliaans vertaling van Estienne als zodanig niet voor zijn *Dictionarium* en ook niet voor de *Thesaurus* geëxcerpeerd werd.

In mijn doctorale dissertatie, die waarschijnlijk het volgend jaar in druk zal verschijnen, heb ik uitvoerig de bronnen van de *Thesaurus* en van Kiliaans *Dictionarium* besproken; hier vat ik alleen de resultaten kort samen. Als voornaamste bronnen van de *Thesaurus* heb ik het Duits-Latijnse woordenboek *Die Teütsch Spraach* van Maaler en het *Dictionaire Francoislain* van Thierry gevonden. Volgens mijn steekproeven, genomen op ongeveer 1250 artikels van de *Thesaurus*, is Maaler voor 50 % en Thierry voor 41 % de waarschijnlijke bron geweest; de Duitse en Franse trefwoorden werden meestal gewoon aangepast of overgezet in het Nederlands. Ongeveer 8 % van de *Thesaurus* komt volgens mijn steekproeven uit oudere Nederlandse woordenboeken: de Nederlands-Latijnse van Dasypodius en Berckelaer, de Nederlands-Franse van Lambrecht, Meurier en Berlaimont. Waarschijnlijk werden ook woorden toegevoegd uit de Nederduitse *Teuthonista* van Van der Schuren, uit het Latijns-Duitse *Dictionarium* van Frisius, uit het *Dictionarium Tetraglotton* van Plantin zelf, uit de systematisch ingedeelde Nederduitse *Pappa* van Murmellius en misschien uit de *Nomenclator* van Junius. Dit komt overeen met wat Plantin zelf zegt in de voorrede op zijn *Thesaurus*: zijn medewerker verzamelde woorden „de tous les Dictionnaires Flamengs que ie luy peu trouuer, et de l'Aleman”²⁴.

Uit mijn bronnenstudie is gebleken dat Kiliaan voor zijn *Dictionarium* grotendeels dezelfde bronnen gebruikt heeft als Madoets voor de *Thesaurus*, maar dat hij ook uit enige nieuwe bronnen heeft geput en veel minder uit Maaler en Thierry. Dit laatste kunnen we gemakkelijk begrijpen, daar deze twee woordenboeken aan de *Thesaurus* veel zinnnetjes en zegswijzen hadden geleverd, die Kiliaan in principe niet heeft opgenomen. Voor de verhouding tussen Kiliaans *Dictionarium* en de *Thesaurus* nu is het belangrijk dat Kiliaan de voornaamste bronnen van de *Thesaurus* zelf weer, onafhankelijk hiervan, heeft geëxcerpeerd.

Dat Kiliaan het *Dictionaire Francoislain* van Thierry gebruikt heeft, bewijzen in de eerste plaats een aantal bastaardwoorden die

24. C. Plantin, Voorrede tot de *Thesaurus Theutonicae linguae*, f° § 2v.

niet in de *Thesaurus* staan en die Kiliaan blijkens de Latijnse vertalingen heeft aangepast uit Thierry; bovendien komen bij sommige andere woorden, die bij Kiliaan en in de *Thesaurus* staan, de Latijnse vertalingen van Kiliaan niet met die van de *Thesaurus* overeen, maar wel met die van Thierry, zo bijv. bij de woorden *Absolueren*, *Auenture*, *Gageren* en *Cousijn*. Hetzelfde geldt voor *Die Teütsch Spraach* van Maaler, waarmee Kiliaans reeks Latijnse vertalingen bijv. van *Dapper*, *Dapperheyt*, *Ganck*, *Groenen* en *Tuysschen* volledig overeenstemt, terwijl ze gedeeltelijk verschilt van die in de *Thesaurus*; bij deze vijf voorbeelden wijst bovendien ook het Duitse equivalent dat Kiliaan na de Latijnse vertalingen geeft, op een Duitse bron. Een bijkomend bewijs dat Kiliaan Maaler gebruikt heeft, heb ik gevonden in schriftelijke kanttekeningen van Kiliaan zelf in het exemplaar van Maalers woordenboek in het Museum Plantin-Moretus; dit exemplaar, dat Prof. G. De Smet enige jaren geleden zonder titelpagina ontdekte, wordt reeds vermeld in de *Index Bibliothecae Plantini 1592* als *Dictionarium germanicolatinum ἀκεφάλον*²⁵. Bij Maaler heeft Kiliaan bijv. naast het trefwoord *Gattung* in de rand *gadinghe* geschreven; in zijn *Dictionarium* staat dit woord met dezelfde drie Latijnse vertalingen als bij Maaler en met het Duitse equivalent *gattung*. De drie Latijnse synoniemen heb ik in geen enkel ander woordenboek samen aangetroffen en *gadinghe* komt niet voor in de *Thesaurus*.

Op dezelfde manier heb ik er bewijzen voor gevonden dat Kiliaan uit verscheidene Nederlandse bronnen van de *Thesaurus* zelf woorden heeft gehaald waarvan er sommige reeds in de *Thesaurus* stonden. Kiliaans Latijnse vertalingen bijv. van *Achter*, *Achterclap*, *Achterclapper*, *Misbaeren* en *Scheiden* stemmen volledig overeen met die in het Nederlands-Latijnse *Dictionarium* van Dasypodius en slechts gedeeltelijk met die in de *Thesaurus*. Dergelijke voorbeelden voor het *Dictionarium Germanicolatinum* van Berckelaer zijn *Closporte* en *Clossen/ met den bol spelen*, voor de *Teuthonista* van Van der Schuren het ongewone woord *Awüsich* en voor het *Naembouck* van Lambrecht *Amachtich*, *Amachticheyt*, *Brijn* en *Flabbe*.

Andere woorden heeft Kiliaan vertaald of aangepast uit Franse of Duitse bronnen die nog niet gebruikt waren voor de *Thesaurus*: het Duits-Latijnse *Dictionarium* van Dasypodius, het *Petit Dictionnaire des mots francois* van Estienne en vooral het *Dictiona-*

25. *Index Bibliothecae Plantini 1592* (Archief van het Museum Plantin-Moretus M 121), f° 14v; cfr. G. De Smet, *Deutsche Einflüsse auf die niederländische Lexikographie des 16. Jahrhunderts*, in *Niederdeutsche Mitteilungen*, 22 (1966), blz. 84.

riolum puerorum Germanicolatinum van Frisius. In vele gevallen geven Estienne en Frisius dezelfde Latijnse vertalingen als Thierry en Maaler, zodat de bron van Kiliaan of van de *Thesaurus* niet duidelijk is, maar waar ze verschillen, volgt Kiliaan vaak juist de beknoptere woordenboeken van Estienne en Frisius, terwijl de *Thesaurus* op de uitvoeriger tegenhangers ervan, de woordenboeken van Thierry en Maaler, steunt. De woorden *A b c* en *Ontknoopen* komen bijv. bij Kiliaan met dezelfde Latijnse vertalingen voor als in *Les mots francois Un a b c* en *Desnouer*, terwijl de *Thesaurus* voor *Een A Be ce* een andere vertaling en voor *Ontknoopen* een gedeeltelijk verschillende reeks geeft, maar in beide gevallen volledig overeenkomt met de vertalingen van Thierry. Bij het toen nog ongewone woord *Aenvanck*²⁶, bij *Baermoeder* en *Malen* (schilderen) komen de Latijnse vertalingen en de Duitse equivalenten van Kiliaan volledig overeen met die van Frisius en slechts gedeeltelijk met het Latijn van de *Thesaurus*, die echter volledig overeenstemt met Maaler. Dat zowel voor de tekst als voor het uitzicht Kiliaans *Dictionarium* meer overeenkomt met het beknopte *Dictionariolum* van Frisius en met *Les mots francois* van Estienne dan met het uitvoeriger woordenboek van Maaler, heeft Prof. De Smet vroeger reeds opgemerkt²⁷.

Een aantal andere trefwoorden echter heeft Kiliaan zeer waarschijnlijk uit de *Thesaurus* overgenomen: enige woorden, bijv. *Achterwaeren*, *Achterwarersse*, *Achtsaem*, *Cladder*, *Broodtdronckenschap* en *Moyaerdt*, staan bij Kiliaan, in de *Thesaurus* en in het *Naembouck* van Lambrecht, maar omdat de Latijnse vertalingen van Kiliaan overeenstemmen met die in de *Thesaurus*, is deze waarschijnlijk zijn bron geweest; in de *Thesaurus* waren deze woorden vermoedelijk met de Franse vertalingen uit het *Naembouck* overgenomen. Voor twee andere woordenboeken, het Nederlands-Franse *Dictionaire* van Meurier en het *Vocabulare* van Berlaimont, heb ik geen enkel afdoend bewijs gevonden dat ze bronnen voor Kiliaans *Dictionarium* geweest zouden zijn: alle woorden van Kiliaan die ook bij Meurier of Berlaimont staan, vertonen voor de Latijnse vertalingen minstens evenveel overeen-

26. Verdeyen schrijft: „Vreemd zijn thans Kiliaan's localiseringen bij *aenvanck* (*germ. sax. hol. sic.*) [in 1599] ... Zou het *germ.* dan toegeschreven moeten worden aan de Duitse oorsprong van het *Dictionarium* van Schorus [d.i. de Nederlandse bewerking van *Dasypodius*] en niet aan de vorm *anfanck* in de *Thesaurus*, zoals wij vroeger veronderstelden?” (R. Verdeyen, Inleiding tot *Het Naembouck van 1562. Tweede druk van het Nederlands-Frans Woordenboek van Joos Lambrecht*. Liège-Paris, 1945. blz. XXIX). Verdeyens vergissing is te verklaren door het feit dat hij de Duitse bronnen van Kiliaan niet kende en zo de invloed van de Nederlandse bronnen overschatte.

27. G. De Smet, *Deutsche Einflüsse auf die niederländische Lexikographie des 16. Jahrhunderts*, blz. 88, n. 1, en blz. 89.

komst met een derde woordenboek, meestal met de *Thesaurus*; vermoedelijk heeft Kiliaan die twee woordenboeken dus niet opnieuw zelf geëxcerpeerd. Andere woorden, die ik alleen bij Kiliaan en in de *Thesaurus* gevonden heb, heeft Kiliaan, blijkens de Latijnse vertalingen, eveneens hieruit overgenomen: bijv. *Gaeye*, *Grijsel*, *Moykens* en *Slabbacken*. In totaal heb ik op ongeveer 500 artikels van Kiliaan echter slechts een vijftwintigtal waarschijnlijke en nog een twintigtal mogelijke ontleningen aan de *Thesaurus* gevonden, die dus voor hem slechts een bron van secundair belang is geweest.

Kiliaans voornaamste bron en de eigenlijke grondslag van zijn *Dictionarium* was waarschijnlijk het *Dictionariolum Germanico-latinum* van Frisius; samen met het woordenboek van Maaler, waarmee het vaak letterlijk overeenstemt, heeft dit *Dictionariolum* volgens mijn steekproeven iets meer dan de helft van Kiliaans artikels geleverd. Omdat het uitzicht ervan ook met dat van Kiliaans *Dictionarium* overeenstemt, daar het hoofdzakelijk slechts alleenstaande woorden met Latijnse vertalingen opneemt, kunnen we aannemen dat Kiliaan begonnen is met het Duits van Frisius aan te passen tot Nederlands en dat hij deze basis daarna heeft aangevuld uit andere bronnen. De basis van Kiliaans eerste *Dictionarium* verschilde dus volledig van die van de *Thesaurus*, die in de eerste plaats op de woordenboeken van Maaler en Thierry steunde.

De onderlinge verwantschap tussen het *Dictionarium* van Kiliaan en de *Thesaurus* van Plantin is groot, maar ze is voor het grootste gedeelte indirect, omdat een aantal bronnen gemeenschappelijk waren en omdat ook de andere bronnen nog onderling verwant waren. Voor beide woordenboeken waren de voornaamste bronnen Duitse en Franse woordenboeken, gegroeid uit de Latijnse humanistische lexicografie van Robert Estienne. Het systeem van Estienne werd toegepast op het Nederlands, dat van zijn uitvoerige woordenboeken in de *Thesaurus* van Plantin, dat van zijn beknopte woordenboeken in het *Dictionarium* van Kiliaan.

Ten slotte merk ik op dat er in de zestiende eeuw in West-Europa dus al een sterke lexicografische traditie bestond, d.w.z. woordenboeken namen toen reeds veel van elkaar over; persoonlijk werk bleef vaak beperkt tot een aanpassing aan de eigen taal of het eigen dialect. De *Thesaurus* van Plantin was in de eerste plaats een groot compilatiewerk, maar Kiliaan was een vernieuwer, omdat hij voor het eerst in een woordenboek aan wetenschappelijke taalvergelijking ging doen. Blijkbaar uit persoonlijke belangstelling, al was het ook naar aanleiding van zijn Duitse en Franse

bronnen, vestigde hij immers de aandacht op de verwantschap van Nederlandse woorden met Franse en Duitse. Bij woorden van Duitse of Franse oorsprong die hij als in het Nederlands minder gewoon beschouwde, voegde Kiliaan in zijn *Dictionarium* van 1574 onmiddellijk na het trefwoord de afkorting *ger.* (*germanice*) of *gal.* (*gallice*); in de *Thesaurus* stonden ook dergelijke vreemde woorden, maar zonder dat er speciaal de aandacht op gevestigd werd. Bij andere, gewone Nederlandse woorden voegde Kiliaan na de Latijnse synoniemen een Duits of Frans equivalent van dezelfde stam als het Nederlandse trefwoord, dat hij gevonden had in zijn Duitse of Franse bronnen. In de tweede en derde druk van zijn woordenboek zou Kiliaan zijn wetenschappelijke taalstudie nog heel wat aanvullen en verbeteren, vooral met het oog op de kennis van het Nederlands, zodat zijn *Etymologicum* van 1599 een merkwaardig document werd voor de taalkunde.